

Η ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΤΟΥ ΙΛΙΣΣΟΥ

Ένας παλαιοχριστιανικός ναός, γνωστός ως βασιλική του Ιλισσού, βρίσκεται στο κέντρο της Αθήνας, πίσω από τους στύλους του Ολυμπίου Διός, στη συμβολή των οδών Β. Όλγας, Β. Κωνσταντίνου και Αρδηττού. Πρόκειται για το αρχαιότερο χριστιανικό μνημείο της Αθήνας που παραμένει άγνωστο στους πολλούς. Είναι η πρώτη βασιλική στην Ελλάδα, η οποία αποτελεί αντιπροσωπευτικό δείγμα μετάβασης από την απλή ξυλόσκεπη στη μεγαλοπρεπή τρούλαια του 6ου αι. μ.Χ.¹

Λάμπρου Κ. Σκόντζου

Καθηγητή Θεολογίας

Ο ναός αυτός ήταν αφιερωμένος στον Άγιο Λεωνίδα, επίσκοπο-μάρτυρα των Αθηνών και πρώτος αναφέρεται σ' αυτόν ο λόγιος επίσκοπος Αθηνών Μιχαήλ Ακομινάτος ή Χωσιάτης (1182-1222) που ονομάζει το μνημείο «πολυανδρίον». Έγραψε ακόμα και εγκώμιο «εις τον Άγιον Ιερομάρτυρα Λεωνίδην και την Συνοδιαν αυτού»². Με το πέρασμα των αιώνων ο ναός ερειπώνεται. Τα ερείπια σημειώνονται από τους Curtius-Caupert³ και μόλις το 1893 ο αρχαιολόγος Ανδρέας Σκιάς, κάνοντας ανασκαφή στην κοίτη του Ιλισσού για τον προσδιορι-

σμό της αρχαίας Καλλιόρης, εντόπισε την παλαιά βασιλική και έκανε τις πρώτες του εκτιμήσεις⁴, ενώ ο βυζαντινολόγος Κ. Κωνσταντόπουλος μελέτησε το μνημείο⁵.

Την ανασκαφή όμως και τη συστηματική μελέτη της βασιλικής, ανέλαβε ο Γ. Σωτηρίου το 1916-1917. Οι διάφορες αθλητικές εγκαταστάσεις που είχαν αναεγρθεί από το 1908, είχαν καλύψει μέρος του χώρου του μνημείου γι' αυτό και η ανασκαφική εργασία υπήρξε περιορισμένη. Παρόλα αυτά, αποκάλυψε το μεγαλύτερο και σημαντικότερο μέρος της βασιλι-

κής⁶. Δυστυχώς, όμως, το περίφημο αυτό μνημείο παραμένει παραμελημένο και αγνώστο.

Ιστορικά στοιχεία για το μνημείο

Πριν προχωρήσουμε στην περιγραφή της βασιλικής, θεωρήσαμε σωστό να αναφέρουμε κάποια ιστορικά στοιχεία.

Η βασιλική του Ιλισσού ανάγεται, σύμφωνα με τα στοιχεία που προέκυψαν κατά την ανασκαφή, στις αρχές του 5ου μ.Χ. αιώνα. Για τη χρονολό-

γήσης ο Γ. Σωτηρίου έγραψε: «Η γενομένη σύγκριση του μνημείου προς άλλους Χριστιανικούς βασιλικούς ηγασαν ημάς εις την υποθέσιν ότι η βασιλική των Αθηνών πρέπει να καταχθή εν τα κτίσματά του Ε' αιώνου. Την υποθέσιν ταύτην ενισχύουσι τ' ανευρεθέντα γλυπτά αρχαιτεχνονικά μέρη και τα διασωθέντα τμήματα του ψηφιδωτού δαπέδου του Ναού». Ήταν αφιερωμένη, όπως αναφέρθηκε, στον Άγ. Λεωνίδα, επίσκοπο Αθηνών (Γ' αι.), ο οποίος υπέστη το μαρτυρικό θάνατό της σταύρωσης, μαζί με άλλες επτά χριστιανικές γυναίκες, στην Τροίχλη, το Πάσχα του 250 κατά το διαγισμό του Δεκίου (249-251)¹.

Κατόπιν οι Χριστιανοί συνέλεξαν τα λείψανα των μαρτύρων και τα φίλαξαν, μέχρι της αρχής του 4ου αιώνα, σε ναό στην Επίδαυρο που αποκαλύφθηκε το 1956-61 ο καθηγητής Δ. Παλάς.

Στα χρόνια, όμως, του Μ. Κωνσταντίνου (323-339) μεταφέρθηκαν τα λείψανα, ή μέρος τους, στην Αθήνα, κατ' απαίτηση, ίσως, του Αθηναίων Χριστιανών, και τοποθετήθηκαν σε υπογεία νεκρική κρύπτη, το «Μαρτύριον», το οποίο κτίστηκε για το σκοπό αυτό στην νησίδα του ποταμού Ιλισούου². Η κρύπτη αυτή γίνεται τόπος προσκυνήματος και άποια φήμη. Έτσι, με τον καιρό, προέκυψε ανάγκη ανέγερσης μεγάλου ναού. Πράγματι, έναν αιώνα μετά, ήπλο στο «Μαρτύριον» κτίστηκε η μεγαλόπρεπη βασιλική, μέσα σε ένα μαυετικό τόπιο πρασίνου και ρεόντων υδάτων. Ο καθηγητής Γ. Αντουράκης γράφει τα εξής καταπονητικά για την ίδρυσή του ναού: «Από τις παλαιохριστιανικές βασιλικές της Παλίας Αθήνας — που εξ αρχής ιδρύθηκε από Χριστιανούς και δεν προήλθε από μετατροπή αρχαίων μνημείων — είναι η περίφημη εκκλησία του Αγ. Λεωνίδου στον Ιλισόο. Δυστυχώς όμως και αυτή σκίζεται σε ερείπια (θεμέλια) και μπορεί να χρονολογηθεί στα μέσα του 5ου αιώνα. Δεν αποκλείεται μάλιστα να ιδρύθηκε μεταξύ των ετών 423-450 και να συνδέεται με την κόρη του Αθηναίου σοφιστή Λεοντίου, Αθηναΐδα-Ευδοκία, η οποία όταν ανέθηκε στο θρόνο του Βαντινίου το 423 ως σύζυγος του Θεοδοσίου του Β' (408-450), ήλθε ως χριστιανή, να ευεργετήσει την πατρίδα της με πολλά έργα και κυρίως με την ίδρυσή της μεγαλοπρεπούς βασιλικής του Ιλισούου. Ίσως, μάλιστα, η φιλόκτηνη βασιλισσα Ευδοκία να έστειλε και αρχιτέκτονα από την ακμάζουσα, τότε, Αντιόχεια για να σχεδιάσουν το χριστιανικό αυτό μνημείο, του οποίου και τη δαπάνη θα ανέλαβε. Γεγονός, όμως, είναι ότι η

βασιλική του Ιλισούο κατασκευαστήκε θιαστικά από τους χριστιανούς, οι οποίοι φοβούνταν τους ειδωλολάτρεις επειδή και περισσότεροι και ακμαίοτεροι ήταν κατά τον 5ο αιώνα. Η σπουδή της κατασκευής του μνημείου καταφαίνεται από πολλά στοιχεία και, κυρίως, από την αργολιθοδομή των σωζόμενων θεμελίων, από το διαφορετικό πάχος των τοίχων που κυμαίνεται από 75 εκατ. μέχρι 1,20 μ.³ Επίσης, ο Γ. Σωτηρίου υποστηρίζει πως η αυτοκράτειρα επέλεξε το χώρο του Ιλισούο για να χτιστεί ο λαμπρός ναός απέναντι από το ναό του Ολυμπίου Διός και την Ακρόπολη, θέλοντας να τονίσει την εκπονη της ειδωλολατρείας και το μέλλον της νέας πίστεως⁴.

Η χορηγία της Αθηναΐδας-Ευδοκίας πρέπει να ήταν πραγματικά γενναία, γιατί η καλλιέργεια του ναού ήταν ναυδακή. Αγνωστος, όμως, κατοπίνας αιτίες οδήγησαν στην εγκατάλειψή του.

Στα χρόνια του Μιχαήλ Ακομινάτου (12ος αι.) σε καλή κατάσταση σωζόταν μόνο το «Μαρτύριον». Στα χρόνια της τουρκοκρατίας ο ναός είχε σχεδόν ερειπωθεί και η τελειωτική του καταστροφή αποδίδεται στον Τούρκο διοικητή Χατζή-Αλή (χασικλή) ο οποίος, το 1778, χρησιμοποίησε τα υλικά του στην οχύρωσή της πόλης⁵.

Ο Ναός

Οι ανασκαφές του Γ. Σωτηρίου στα 1916-17, στη νησίδα του Ιλισούο, αποκάλυψαν, εκτός από τα θεμέλια της περιφημής βασιλικής, τα προσκίσματα (κρύπτη, παστοφόρια, βαπτιστήριο, αϊθρίο κλπ.). Τα πορίσματα των ανασκαφών «δεν υπήρξαν παρά η πλήρης απόδειξις της συμπερασμάτων του Κωνσταντινούλου»⁶. Παράλληλα, ο αρχιτέκτων Αναστάσιος Ορλάνδος σχεδίασε την κάτοψη του όλου συγκροτήματος και την πιθανή μορφή του ναού.

Ο τεράστιος ναός ήταν μια τρικλιτή ελαιοειδή ελληνιστική βασιλική, μήκος 55 μέτρων και πλάτους 22, με δύο εγκάρσια κλιτή στο ιερό θήμα και το νάρθηκα. Το ιερό θήμα ήταν κατά μισό μέτρο υπερυψωμένο του κυρίως ναού και στο κέντρο του διακρίνονταν ακόμα, ίχνη του κιβωρίου που σκεπάζε την Αγ. Τράπεζα. Στην αΐψια σκίζεται μέρος του συνθρόνου και δεξιά και αριστερά τα παστοφόρια. Αξιοπροσέκτοι είναι οι τέσσερις τεράστιοι πεσοοί, πάχους 1,20 μ. «Τα στηρίγματα αυτά σχηματίζουν ένα τετράγωνο, πάνω από το οποίο θα υπήρχε ένα είδος τρούλλου ή θόλου. Το ίδιο παρατηρείται π.χ. και στις θαλασσικές της Ρωμής, στις οποίες — για να τονισθεί το μεγαλύτερο ιερό θή-

μα τους — δημιουργείται το γνωστό θριαμβευτικό τόδο»⁷. Η ιδιαίτερη αυτή κάνει τη βασιλική του Ιλισούο να θεωρείται ως μεταβλητική ναός προς την τρούλκια βασιλική, στην οποία αργότερα ο τρούλλος του ιερού θήματος μετατοπίζεται στο κέντρο του ναού, με την επέκρηση των γνωστών σφαιρικών τριγώνων από τους αρχιτέκτονες Ανδρέο και Ισίδωρο (8ος αι.).

Ο κυρίως ναός, τεράστιος σε μήκος, διαιρείται σε τρία κλιτή με δυο μεσαίους τοίχους-στυλοβάτες, πάνω στους οποίους στηρίζονται οι κίονο-στοιχίες, διαχωρίζοντας το μεγάλο μεσαίο και υπερυψωμένο κλιτός από τα δυο πλαϊνά. Η στέγη ήταν έδληνη κεραμοσκεπή. Πιθανώς να υπήρχε στο ναό υπερώο ή γυναικωνίτιο. Πολλές σειρές παραθύρων έρχονταν άπλετο φως στο χώρο. Ο νάρθηκας είχε, όπως φαίνεται, την τυπική μορφή των γνωστών μας παλαιохριστιανικών βασιλικών της Αχειροποιήτου και του Αγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης και διαχωριζόταν από τον κυρίως ναό, ίσως, με τόξα. Δεξιά και αριστερά του υπήρχαν προσκίσματα, τα οποία σχημάτιζαν το μπροστινό εγκάρσιο κλιτός. Μπροστά από το νάρθηκα υπήρχε μεγάλο αϊθρίο διακοσμημένο με θαυμάσιο ψηφιδωτό δαπέδο. Η εσωτερική διακόσμηση του ναού ήταν λαμπρή. Αυτό φανερώθηκε τα διάφορα μαρμάρια κομμάτια που βρέθηκαν κατά την ανασκαφή. Ήδη, όπως αναφέρει ο Αδ. Αδαμαντίου, «από τα τέλη του Δ' μ.Χ. αιώνας έχομεν εις τας Αθήνας σχολήν Χριστιανών γλυπτών, οι οποία ακολουθεί την αρχαίαν τεχνικήν παράδοσιν»⁸. Το σπουδαίο τεμάχιο μέρος του ναού που διασωθήκε σε καλή κατάσταση, είναι τμήμα περιβρωμάτων, ίσως της κυρίας πύλης του ναού, με ποικιλία διάκοσμηση, το οποίο «ιστάται το μόνωδικόν παράδειγμα χριστιανικής γλυπτικής εν Ελλάδι καθόλου»⁹. Οι εσωτερικοί τοίχοι ήταν καλυμμένοι με ορθομαρμάρω πεντεκλιμύ μαρμάρου, το οποίο χάριζε φως και ομορφιά.

Το δαπέδο του ναού ήταν στρωμένο με θαυμάσιο ψηφιδωτό, από το οποίο διασωθήκαν πέντε μικρά τμήματα που μαρτυρούν πραγματικά υψηλή τέχνη. Τα σχήματα ήταν ποικίλα όπως ρόμβοι, κύκλοι, σταυροί, ήπλο-λος με σταφύλια, φύλλα άσπετου, κτλ.

Εικάζεται, λοιπόν, πως ο επιβλητικός όγκος του οικοδομηματος, η γλυπτική διακόσμηση των διάφορων μερών του ναού, η μαρμαρίνη επένδυση των τοίχων, τα χρώματα και τα σχέδια του ψηφιδωτού δαπέδου, το χαμηλό μαρμάρينو τέμπλο και, τέλος, το κιβώριο

της Αγ. τράπεζας συνέβαλε πραγματικά ένα θάμα αισθητικής. Η βασιλική του Ιλισσού δεν υστερούσε σε τίποτα από τα συγχρόνα της ειδωλωλικά ιερά της πρωτοχριστιανικής Αθήνας.

Η Κρύπτη και το Βαπτιστήριο

Από τα προκτίσματα της μεγάλης βασιλικής ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν η κρύπτη-«Μαρτύριο» του Αγ. Λεωνίδα και το μοναδικό στην Αθήνα παλαιοχριστιανικό βαπτιστήριο.

Η κρύπτη είναι υπόγεια τετράγωνη αίθουσα, η οποία στεγαζόταν με ημισφαιρική οροφή. Πρόκειται για το αρχαιότερο οικοδόμημα του συγκροτήματος (4ος αι.) στο οποίο, όπως αναφέραμε, είχαν τοποθετηθεί τα λείψανα του Αγ. Λεωνίδα και της Συνουδίας του, σε τρεις αφιδωτούς τάφους (arcosolia) σε ισάριθμες πλευρές της κρύπτης. Οι μικρές αυτές αφίδες διατηρούνται μέχρι σήμερα άριστα. Το δαπέδο της αίθουσας είναι επιμελώς στρωμένο με πλακές. Οι τοίχοι ήταν επενδυμένοι με ορθομαρμάρω. Κατά την ανασκαφή βρέθηκαν εκεί, ηθλίες λυχνίες με το χρίσμα. Δε βρέθηκαν, όμως, τα ιερά λείψανα. Για το «Μαρτύριο» αυτό, ο Γ. Σωτηρίου γράφει ότι είναι ένα σύνθηδες χριστιανικό μασσαλιείο όπου περιελίονταν τα σώματα των μαρτύρων της χριστιανικής πίστωσης «πλησιέστερα έτι προς την ημετέραν Κρύπτην», τονίζει, «είναι τα συνεχίζοντα την ιδιαιδικήν παράδοσιν των τάφων της Παλαιστήνης και της Ανατολής εν γενει cubicula των Κατακομβών της Ρώμης...»¹⁶.

Στη ΒΔ πλευρά του ναού υπάρχουν δύο τετράγωνα προκτίσματα από τα οποία το ένα παρουσιάζει έντονο ενδιαφέρον για πρόκειται, πιθανότατα, για παλαιοχριστιανικό βαπτιστήριο, που αγρότερα μετατράπηκε σε οικογενειακό τάφο. Ο Γ. Σωτηρίου αναφέρει τα εξής υποθετικά για το κτίσμα αυτό: «Το δεύτερον τούτο πρόκτισμα νομιζόμεν ή ότι εκτίσθη συγχρόνως μετά του ναού και εχρησιμοποίηθη ως βαπτιστήριον, ως ενισχυει την τοιαύτην υπόθεσιν η κατατεθειμένη εκδοζόμενη κρήνη ή προσετέθη λίαν ενωρίς προς τον αυτόν ίσιον σκοπόν όταν εξέλιπεν ο λόγος της υπαρξέως βαπτιστηρίου και παρέμεινεν το κτίσμα αχρησιμοποίητον, μετεβλήθη εις οικογενειακόν τάφον σημαίνοντος πιθανότατα εν Αθήναις προσώπου... Η υπόθεσις καθ ήν ο οικογενειακός τάφος μετά του προσρητημένου τετραγώνου κτιματός ήτο αρχικός το βαπτιστήριον του ναού, είναι ομολογουμένως τολμηρά

καθ' όσον είναι γνωστόν, ότι τα Βαπτιστήρια είχαν συνήθως στρόγγυλον ή πολυγωνικόν σχήμα και εκείντο η παρα το θήμα η δεξιή του ναού, η και κατά την πρόσφιν αυτού, αν και τούτο δεν δύναται ως κανών να εκληφθή»¹⁷.

Οπωσδήποτε, η αρχιτεκτονική και η θέση του βαπτιστηρίου δεν μπορούν να εκληφθούν ως κανόνες, τουλάχιστον για το βαπτιστήριο του ναού του Ιλισσού, γιατί κατά τη γνώμη μου η ύπαρξη του ήταν απαραίτητη, αφού έμελλε να βαφτιστεί μεγάλος αριθμός Αθηναίων ειδωλωλατρών άλλωστε, η Αθήνα ήταν ακόμα το λίκνο της ειδωλωλατρίας και η χριστιανική κοινότητα ολιγάριθμη. Τέλος και ο καθηγητής Γ. Αντουράκης, σπμηρα, υποστηρίζει την άποψη ότι το παραπάνω κτίσμα ήταν το βαπτιστήριο του ναού.

Η σπουδαιότητα του μνημείου

Υστερα από αυτή τη σύντομη παρουσίαση του συγκροτήματος της βασιλικής του Ιλισσού, νομίζω ότι έγινε φανερή η σπουδαιότητα του μνημείου, τόσο για την ιστορία της Τεχνης και του Πολιτισμού, όσο και γι' αυτή της πόλης των Αθηνών, της οποίας είναι το μοναδικό μνημείο των πρώτων χριστιανικών χρόνων. Για τον αείμνηστο θυζαντινολόγο Κ. Κωνσταντόπουλο είναι μνημείο «αξίας λόγου διά το μέγεθος και την κατασκευήν»¹⁸. Επίσης, για τους αρχαιολόγους, που έκαναν την ανασκαφή, Γεωργίο και Μαρία Σωτηρίου, είναι μνημείο σπουδαιότατο και αξιο μελέτης, γιατί η βασιλική του Ιλισσού ανήκει στους προδρομικούς μεταβατικούς τρούλαιους ναούς και χαρακτηρίζεται σαν βασικό παράδειγμα για την ιστορία των τύπων της θυζαντινής αρχιτεκτονικής.

Ήδη, ο καθηγητής Γ. Αντουράκης ανέλαβε τελευταία μια σοβαρή προσπάθεια για την προβολή του μνημείου, την επέκτασιν των ανασκαφών και την αναστήλωσιν του. «Πρέπει γράφει «να προσεχθεί και να γίνει αντικειμενο μελέτης, μετά την ελευθέρωση του γύρω χώρου και κυρίως μετά την ανασκαφή του αιθρίου. Θεωρούμε εκδοτική — και μάλιστα επειγούσα — την αναστήλωσιν και την αποκατάστασιν του μνημείου στην αρχική του μορφή. Είναι ιστορικό χρέος της σημερινής Αθήνας η αποκατάστασιν ενός τόσο μεγαλόπρεπου παλαιοχριστιανικού μνημείου. Η Θεσσαλονίκη π.χ. έχει δύο περιφημες παλαιοχριστιανικές Βασιλικές (Αγίου Δημητρίου και Αχειροποιήτου), ενώ η Αθήνα στερείται παρομοίου μνημείου. Η έλλειψη αυτή

πρέπει να συμπληρωθεί με την αποκατάστασιν της αξιολογοτάτης Βασιλικής του Ιλισσού. Διαφορετικά δημιουργείται ένα καλλιεκτητικό κενό και μια πολιτιστική διάσπαση μιας περίπου χιλιετηρίδας στην πόλη των Αθηνών»¹⁹.

Σημειώσεις

1. Γ. Αντουράκης, Χριστιανική Αρχαιολογία, τόμος Α', σελ. 82.
2. Μ. Ακωνιάτου του Χυνιάτου, Τα σωζόμενα, Εκδ. 2, Λαμπρός, Αθήνα 1879, τόμος Α', σελ. 150-156.
3. Curtius-Caupert, Atlas von Athen, πιν. X, 4, Π.Α.Ε. 1893, σελ. 111.
5. Κ. Κωνσταντόπουλος, Συμβολή εις την τοπογραφίαν των Χριστιανικών Αθηνών, τόμος Β', σελ. 331.
6. Α.Ε. 1917, σελ. 106.
7. Κωδ. Δ. 37 της Μονής Μ. Λαύρας, Κωδ. 1564 της Παρια. Βιβλιοθ., Μέγας Συνοδικός της Ορθ. Εκκλησίας, Εκδ. Ματθαίου, τόμος Δ', σελ. 258-279, X. Παπαδοπούλου, Η Εκκλησία των Αθηνών, Αθήνα 1928, σελ. 21, Θ.Ε.Ε. τόμος Α', σελ. 622 κ.α.
8. Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια Φοιν. 19, σελ. 191.
9. Ος σμ. 1, σελ. 80.
10. Α.Ε. 1919, σελ. 25.
11. Ι. Ζβόρανου, το Μήτρηον του Ιλισσού και η ζωοφόρος αυτού, ΔΕΝΑ 1916.
12. Αδωνάντιος Αδμονατίου, Μεγ. Ελλ. Εγκυκλ. Φοιν. 19, τόμος Β, σελ. 191.
13. Ος σμ. 1.
14. Ος σμ. 8, σελ. 191.
15. Γ. Σωτηρίου Α.Ε. 1919, σελ. 16.
16. Ος σμ. σελ. 9-10, 17, Ος σμ. σελ. 27.
18. Βλ. σμ. 8, σελ. 191, 19. Ος σμ. 1.

The Early-Christian Basilica of Iliissos

L. Skontzos

In downtown Athens and in the area behind the ruined temple of Zeus lies the unknown to many Basilica of Leonidias, the oldest Christian monument of the capital. It was erected in the fifth century in honour of Leonidias, bishop of Athens, who suffered martyrdom in 250 AD during Decius persecution.

The building was a representative example of the transitional type — from the simple, timber roofed to the domed basilica. The late G. Soteriou made the thorough excavation and study of the church during the years 1916-1917.

The basilica was probably founded in the years 423-450 by the Byzantine Empress Athenais-Eudocia, wife of the Emperor Theodosius II Adjacent to the basilica was a crypte-martyrium, where Leonidias' relics were kept and another edifice, a baptisterium, in all probability. The basilica itself was very carefully built and richly decorated with marble wall and reliefs, mosaics and sculpture. This Early-Christian monument of Iliissos properly fills the gap in the continuous artistic and cultural evolution of the city of Athens.